

The equivalent of a word appears as a functional unit in a sentence because of its constant place. Then, the peculiarities of its formal structure influences on its inner structure.

With the purpose of analysis, two general model types were created for these units. The first model type is called a basic one; the second model type is called a multi-component one. The basic models are the simplest ones that are represented by combinations of the unique initial component and one unfolding component. Multi-component models consist of at least three components.

The models with a chain unfolding structure form the smallest group of units (36 units). They are represented by the three-component two-stepping models that are divided into subgroups depending on their part-of-speech characteristics.

The equivalents of a word occur frequently in Old-Ukrainian texts. The analysis of their formal structure shows that these units have clear organization and syntactic function so they are an integral part of the Old-Ukrainian language system.

Keywords: equivalent of a word, Old Ukrainian, form, structure, model.

Матеріал надійшов 13.11.2015

УДК 811.161'04“16/17”

Передрієнко В. А.

ПАМ'ЯТКИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті схарактеризовано проблеми дослідження української мовної особистості за староукраїнськими пам'ятками другої половини XVII – XVIII ст., переважно рукописними. Звернуто увагу на можливості дослідження цієї особистості в синхронному плані та в плані її історичного формування.

Ключові слова: друга половина XVII – XVIII ст., живе народне мовлення, староукраїнська літературна мова, староукраїнські пам'ятки, українська мовна особистість.

Проблеми мовної особистості висвітлюються сьогодні переважно на матеріалі сучасної літературної мови або принаймні нової, початок якої традиційно пов'язують з І. Котляревським. Що стосується попередньої доби, то кількість відповідних досліджень значно нижча. Так, можна назвати кандидатську дисертацію Ю. Беседіної, виконану на матеріалі «Повісті временних літ», у якій об'єктом уваги є проблема світу і його мовного відбиття у свідомості середньовічної людини [2], статтю польської дослідниці М. Рудковської, де використано мовлення персонажів – поляків та

українців – в українських інтермедіях XVII–XVIII ст. [7], тощо. Цікаві спостереження, що мають певний стосунок і до проблеми людини та її мовного світу, знаходимо в дослідженнях Л. Ушкалова [10], В. Соболя [9], Б. Криси [6], З. Генік-Березовської [3] та ін., хоча тематична спрямованість цих досліджень інша.

Цілком очевидно, що причиною зниження уваги до згаданої проблеми в плані історичного розвитку мови можна вважати певні труднощі, пов'язані, по-перше, з вичленуванням із мовного потоку саме україномовних текстів, по-друге,

з представленням у цих текстах реальних дійових осіб, які б адекватно відбивали повсякденне життя українця та його мовлення або в синхронному плані, або в плані історичного розвитку. Отже, з дослідженням проблеми мовного світу українця до кінця XVIII ст. пов'язана потреба попередньої оцінки старого тексту саме як українського та врахування деяких історичних закономірностей його формування.

У традиційній історичній граматиці аналіз тексту як величини самодостатньої відігравав здебільшого підпорядковану роль, оскільки з пам'яток добиралися факти, що допомагали з'ясувати закономірні зміни в мовній системі, доволі абстрактній щодо самих пам'яток. Проте в історії літературної мови – лінгвістичної дисципліни, активне формування якої припадає на другу половину XIX ст. і далі, текст виступає на перший план, дослідники починають розглядати його як самодостатню одиницю, як певну цілісність взаємозумовлених стилістичних і структурних явищ.

Якщо в плані описової, синхронної лінгвістики текст – це «писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загально-композиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною здатністю» [1, с. 627], то історик мови має справу звичайно з писемними текстами, тоді як усне мовлення реконструює шляхом лінгвістичного аналізу цих текстів.

До того ж, реконструюючи це мовлення, треба зазвичай брати до уваги ще принаймні дві істотні характеристики: по-перше, структурно-типологічну неоднорідність мови тієї самої пам'ятки, у якій часто змішувалися елементи різних мовних систем, насамперед української народної і традиційної церковнослов'янської; по-друге, стилістичну неоднорідність тексту, оскільки його одиниці набували одночасно і традиційної «слогової» маркованості (за поділом на так звані «високий», «середній» і «низький» стилі, або *слоги*), і їй підпорядкованої функціонально-жанрової, що в розгляданий період активно формувалася. Пропорції поєднання в окремо взятому тексті компонентів, неоднорідних типологічно і стилістично, були різними – залежно від часу виникнення пам'ятки, її стилю, жанру, території походження, церковно-релігійного чи світського змісту, рівня освіти автора тощо. Зрозуміло, що, характеризуючи мовний світ українця другої половини XVII – XVIII ст., треба зважати на структурно-типологічну і стилістичну неоднорідність пам'яток.

У загальнокультурному плані цей світ формували принаймні три епохи і, відповідно, три загальнокультурні стилі: раннє (візантійське) християнство, Відродження і Бароко. Так, орієнтовно до середини XV ст. писемність реалізується переважно в пам'ятках конфесійних, ораторсько-повідницьких, житійно-повістевих; мовою, близькою до живої народної, були писані в основному офіційно-ділові грамоти.

У другій половині XV – XVI ст. на зміну візантійсько-християнській культурній добі з її ідеологією теоцентризму прийшла доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Процес гуманізації культури, мистецтва, літератури охопив і літературну мову, сприяючи її переходові на основу живого народного мовлення. З'являються переклади українською мовою творів церковно-релігійного змісту, навіть конфесійних (Четї Мінеї 1489 р., Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр., Крехівського Апостола 1560 р.), розвиваються жанри, ближчі до світської тематики: віршованої літератури, полемічної, наукової та ін.

З кінця XVI ст. і далі в Україні стає провідним стиль Бароко, що яскраво виявився в різних стилях і жанрах XVII–XVIII ст., зокрема в поезії, церковних казаннях, козацьких літописах, полемічних творах, наукових трактатах. На думку Дм. Чижевського, «XVII сторіччя зробилося для України однією з тих епох, що в житті народів далі надовго визначають собою їх історичну долю», воно «стало для української культури добою якщо не “золотою”, то “срібною”», а впливи стилю «бароко – несвідомі, непомітні, є скрізь, від народної пісні та народного мистецтва» [11, с. 371–372]. Цей стиль збагатив виразові можливості мови, набув національних особливостей, став навіть певним чинником формування духовного обличчя людини (так зване козацьке Бароко).

Специфіка епохи Бароко виявлялася в найрізноманітніших напрямках мистецького, літературного і літературно-мовного розвитку. В Україні ця епоха не залишилася, так би мовити, поняттям лише хронологічним і стильовим, вона певною мірою формувала параметри духовного, естетичного і культурного життя освіченої людини.

Кажучи узагальнено, доба другої половини XVI – XVIII ст. позначена розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а й почасти живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. Традиційна культурна спадщина входила в новий європейський контекст, який виявився у стилістичних особливостях творів, їхній тематиці, змісті тощо. Освічені українці

звичайно знали не тільки «просту мову» (староукраїнську літературну) і слов'янську (церковнослов'янську української редакції), а й польську та латинську; остання була в Україні того часу мовою науки та освіти.

Жива народна мова другої половини XVI – XVIII ст. не тільки розвивала, удосконалювала внутрішню систему, зокрема лексичну і часті граматичну, але й певною мірою закріплювала свій соціальний статус. Так, її словник збагатився великою кількістю нової лексики, пов'язаної з освітою, книгодрукуванням, розвитком науки та мистецтва (зокрема музики і співу), удосконаленням форм державного життя, з новими видами виробництва; зокрема, в цей час було прийнято значну кількість мовних полонізмів, латинізмів, запозичень із низки інших мов Західної Європи. Фонетична і граматична системи української мови закріпилися в значній кількості рукописних і друкованих текстів, були певною мірою навіть зафіксовані в граматиках і словниках.

Відомо, що мовна самосвідомість є виявом культурної і національної самосвідомості. Ця закономірність простежується і на матеріалі староукраїнських текстів другої половини XVII – XVIII ст., у яких засвідчено, зокрема, поглиблене розуміння носіями національного характеру своєї мови і культури, виявляються ознаки формування деяких рис української мовної особистості. З цього погляду важливо звернути увагу насамперед на жанри і стилі, найпоказовіші у світлі сказаного.

Так, на національний і соціальний параметри формування мовної свідомості виразно вказує драма «Милость Божія» (1728), у якій до стандартного слов'яноноруського контексту додано доволі чистий україномовний діалог між Б. Хмельницьким і козаками (дія 2, ява 2):

Х м е л н и ц к і й:

Что ви за козаки и вткуля?

К о з а к и:

Зъ ляхами

Посланняи були мы Днѣпромъ

байдаками.

Х м е л н и ц к і й:

Кто вас послалъ зъ ними

и где ихъ подѣли?

К о з а к и:

Гетмани вбидва намъ ихать повелѣли.

Х м е л н и ц к і й:

Гетмани где?

К о з а к и:

Зъ вбозомъ поволѣ ступають,

Но где уже суть или куда натягають,

Сего знати не можемъ... [5, с. 364].

У творі українська мова персонажів-козаків яскраво контрастує з типовою церковнослов'янською мовою решти персонажів. Цей контраст простежуємо і в багатьох інших текстах. Так, у Самійла Величка (1720), мовна основа літопису якого в цілому книжно-традиційна, елементи живого народного мовлення використано значно ширше в оповіданні про бій і перемогу запорожців над яничарами.

На соціальний аспект мовної свідомості вказують, наприклад, інтермедії до драм Митрофана Довгалевського «Комическое дѣйствіе на Рождество Христово» і «Властотворній образъ челоувѣколюбія Божія» (1736–1737), у яких мову козака не можна ототожнити з українською мовою селянина: козак думає не тільки про особисте, а й загалом про Україну – «матір мою старенькую», він чітко розуміє свою роль захисника народу, ворогам якого має намір «сим кієм козацьким по ребесах дати». Водночас у мові селянина засвідчено переважно щоденні клопоти, повсякденну працю, він скаржиться на свою нещасливу долю тощо.

В українських інтермедіях XVII–XVIII ст. відбито і національний аспект формування мовної свідомості. Так, персонажі інтермедій говорять кожен своєю мовою. Хоча ця мова далеко не завжди є чистою, проте відповідну авторську настанову яскраво виявлено. Як справедливо зауважує М. Рудковська, причина цієї настанови та, що «людина інтерлюдій, яка виросла на етнічно-культурному польсько-українському пограниччі, захоплена іншістю і водночас боїться втратити власну національну чи релігійну ідентичність» [7, с. 108].

Спостерігається сильний вплив на оригінальні твори українських поетів XVII–XVIII ст. народної лірики, мова якої, її образність проникали або в плані звичайної стилізації, або в плані підпорядкування авторським задумам, як у відомому вірші Григорія Сковороди:

Стоит явор над горою,

Все кивает головою.

Буйны вѣтры повѣвають,

Руки явору ламают.

А вербочки шумят низко,

Волокут мене до сна.

Тут течет поточок близко,

Видно воду аж до дна [8, с. 91].

Численні вияви національного образного світу українця зафіксовано в багатій рукописній віршованій і лірично-пісенній спадщині, в народних замовляннях. Диференціацію мовних особистостей за соціальними, професійними, територіальними характеристиками дають змогу простежити ділові акти і документи та приватні листи.

У староукраїнських текстах другої половини XVII – XVIII ст. живе народне мовлення виступає або як *живомовний компонент* (один із двох, другим був *книжно-традиційний*), або ж у вигляді мовної основи, тоді як книжно-традиційний виявляється у вигляді лише окремих нашарувань. Звісно, живе народне мовлення неминуче мало зазнавати обмежень, що випливали з тенденції літературної мови до абстрагування від периферійних елементів (локальних, жаргонних), тобто фіксувалося не у вигляді точного відбитка, своєрідної копії об'єктивної реальності. Його використання завжди (або майже завжди) було підпорядковане тогочасним уявленням про літературність, стандартність мови певного твору.

Стилістичною особливістю творів, у яких мовною основою виступало живе народне мовлення, є їхні «малі форми»: це здебільшого вірші, пісні, легенди, байки, інтермедії і діалоги, а також лікарські поради, календарі, ділові акти і документи, приватні листи тощо. Їхніми авторами й укладачами були переважно представники більш демократичної частини інтелігенції: студенти, писарі, духівництво, освічені козаки, міщани та ін.

Пам'ятки цього типу засвідчені практично в усіх функціональних стилях і жанрах того часу; кількісно вони численні. Далі називаємо ті з них, які, на нашу думку, найбільш показові з погляду дослідження української мовної особистості в синхронному плані або в плані її історичного формування:

– художньому: а) фольклорні твори (пісні, думи, казки, легенди); б) віршово-пісенні (сатирично-гумористичні вірші, великодні та різдвяні орації, віршовані оповідання, байки, колядки, історичні вірші, світська лірика, пісні); в) комедійно-драматичні (інтермедії, діалоги, вертепна драма); г) прозові твори (частина літописів і мемуарів, світські легенди, повісті);

– ораторсько-проповідницькому, учительному, полемічному: значна кількість казань, дидактичних настанов, повчань, полемічних творів, тлумачних частин учительних євангелій;

– діловому: судові акти, супліки-скарги, купчі і дарчі записи, духівниці, описи та реєстри майна, а також приватні листи;

– науково-практичному: деякі лікарські і господацькі поради, травники, календарі, різноманітні рецепти, приписи тощо.

Так, багатими на живе народне мовлення були численні ділові акти і документи, зокрема судові, про що може свідчити уривок із Крлевецької сотенної канцелярії 1715 р. [4, с. 78]:

«Василиха старая визнає(т) такъ: “Случилося, – мови(т), – пойти мнѣ до ктиторки с[вя]тониколскои на Маслосвятие. И постигши мене на улицѣ, Гапка Ющиха звала до себе оглядѣти позосталой покойной судовой въ скринѣ худоби. И я, – повѣдає(т), – мовила: “Покличмо зъ собою и Пилипиху”. И оная Ющиха, визвавши єи зъ хати, покликала зо мною оную до господи своєй, и одомкнувши тую скриню, и викладала пла(т)є зъ оной и иншиє рѣчи. Также и гроши, зъ хустою винавши, дала мнѣ лѣчити. Которих било чехами одинадце(т) талярій безъ гривнѣ. А она, Ющиха, при Агафьи Пилилисѣ переглядала платя. А кгда вийшлисмо зъ дому єи за ворота, теди говорила мнѣ Пилипиха: “Чи видѣла, – мови(т), – ты зъ козкою гроши, якъ Ющиха виймала зъ скринѣ платя, и кузку зъ грошми винавши и мало въ рукахъ поддержавши, зараз оную въ тую жъ скриню вкинула и платямъ скоро прикидала?” И мовила мнѣ: “Вернѣмся, – повѣдає(т), – опя(т) до неи, и нехай намъ Ющиха і тие гроши покаже(т), и перелѣчимо, сколько въ той козцѣ ихъ єсть. Бо оная покойная судова безродная и без мужа своего померла, а дѣти zostалися маліє и не вѣдати-му(т) о томъ. И намъ за тоє буде(т) со грѣхомъ, ежели ми вѣсего того не довідаємось”. Теди я одказала Пилиписѣ: “Не пойду”. И такъ поїшли(с)мо од двора Ющишиного”».

Важливо підкреслити, що тексти цієї групи в цілому утворюють масив, більш-менш цілісний у просторовому і часовому вимірах, тобто дозволяють висвітлити, з'ясувати розвиток української мовної особистості в діалектологічному й історичному аспектах.

Кількісно численними є тексти, що репрезентують живе народне мовлення не суцільно, а у вигляді більших чи менших нашарувань. Їхня мовна основа – книжно-писемна, у структурно-типологічному відношенні базувалась на церковнослов'янській традиції. Рівень книжності визначався сукупністю таких факторів, як церковно-релігійний зміст пам'яток, їхня відповідна функціональна спрямованість, ситуативна зумовленість, хронологічний період, особистість автора чи переписувача.

Складніше ідентифікувати риси мовної особистості в представників церковно-релігійного середовища. Якщо простежити мову друкованих або й рукописних збірників, наприклад, ораторсько-проповідницьких творів, то відчуваємо авторську настанову на розмежування мов церковнослов'янської та української: перша характеризує в основному «стандартні» частини тексту, узяті зі Святого Письма або

традиційної релігійної писемності, друга – тлумачну, коментуючу частину, призначену, як тоді казали, «для вирозуміння людського». Проте в буденному житті ці представники, найвірогідніше, досить вільно змішували обидві мови. Зокрема, тут заслуговує на довіру мова дяків-пиворізів з інтермедій Митрофана Довгалецького, численні сатирично-гумористичні школярські вірші, зокрема студентів Києво-Могилянської академії тощо.

У підсумку констатуємо, що текстуальний підхід до дослідження староукраїнської рукописної спадщини другої половини XVII – XVIII ст. забезпечує можливість не тільки простежити її структурно-типологічну неоднорідність, реконструювати живе українське народне мовлення зазначеної доби тощо, а й уявити мовний світ українця як в узагальненому вигляді, так і диференційовано – за соціальними, професійними, територіальними та іншими параметрами.

Список літератури

1. Баранник Д. Х. Текст / Д. Х. Баранник // Українська мова : енциклопедія. – К. : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 627–628.
2. Беседіна Ю. А. Художня реалізація універсальної картини світу в «Повісті врем'яних літ» : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Беседіна Ю. А. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 21 с.
3. Генік-Березовська З. Грані культур : Бароко, романтизм, модернізм / З. Генік-Березовська. – К. : Гелікон, 2000. – 368 с.
4. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР ; підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1976. – 416 с. : іл. – (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).
5. Драма «Милость Божія», 1728 р. – Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр І.6527.
6. Криса Б. Пересотворення світу : Українська поезія XVII–XVIII століть / Б. Криса. – Львів : Свічадо, 1997. – 215 с.
7. Рудковська М. Багатомовні інтермедії XVII–XVIII століть / М. Рудковська // Українсько-польські літературні контексти доби бароко : зб. наук. праць. – К. : [б. в.], 2004. – С. 103–118.
8. Сковорода Гр. Твори / Гр. Сковорода. – Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, кінець XVIII ст. – Ф. 86, од. зб. 7.
9. Соболь В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко / В. О. Соболь. – Донецьк : Отечество, 1996. – 334 с.
10. Ушкалов Л. В. Світ українського бароко : філологічні етюди / Л. В. Ушкалов. – Харків : Око, 1994. – 109 с.
11. Чижевський Д. І. Українське літературне бароко : вибрані праці з давньої літератури / Д. І. Чижевський. – К. : Обереги, 2003. – 576 с.

V. Peredriyenko

MONUMENTS OF THE SECOND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURIES AS THE SOURCE OF RESEARCH OF UKRAINIAN LINGUISTIC PERSONALITY

Research of Ukrainian linguistic world of the second half of the 17th – 18th centuries is connected with the need to consider the structural and typological heterogeneity of the Old Ukrainian literary language. The live vernacular speech acts there either as a live language component – one of the two, the other being the bookish-traditional one – or as the language base. The difficulties are connected with selecting proper Ukrainian texts from the language continuum and, secondly, with finding real characters in these texts that would adequately reflect the Ukrainians' everyday life and their speech. At least three epochs have been forming the language world of a Ukrainian, and thereafter three general culture styles: early (Byzantine) Christianity, Renaissance and Baroque. Baroque style had become the leading one in Ukraine since the end of the 16th century. In the 17th–18th centuries it was vividly expressed in a variety of structural and functional styles and genres, including poetry, religious legends, Cossack chronicles, and polemical writings. In terms of research of a Ukrainian linguistic personality, the most illustrative are the literary texts (folklore, poetry, comic and dramatic and prose writings), oratorical and preaching, polemical, scientific, and business texts. Specifically, one can get an idea about the language world of peasants and residents of cities and towns, Cossacks, Cossack Starshynas from these texts. A textual approach to the research of the Old Ukrainian manuscript heritage of the second half of the 17th – 18th centuries provides an opportunity for not only reconstructing the live Ukrainian vernacular speech of the mentioned period but also for imagining the language world of a Ukrainian both in a generalized form and in a differentiated way: by social professional, territorial parameters.

Keywords: the second half of the 17th – 18th centuries, vernacular speech, the Old Ukrainian literary language, Old Ukrainian monuments, Ukrainian linguistic personality.

Матеріал надійшов 05.11.2015